

Sebastian Kozubek

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0009-0003-1108-9637

Propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Kielcach „Śladem dziedzictwa kultury żydowskiej”

Streszczenie

W artykule zaprezentowano autorską propozycję nowego szlaku kulturowego na terenie Kielc, będącego wizytówką dziedzictwa kultury żydowskiej, która przetrwała w mieście do czasów współczesnych. Opierając się na literaturze, autor przedstawił ogólny zarys turystyki kulturowej, a także przybliżył pojęcia związane ze szlakiem turystycznym. Celem pracy było zaproponowanie nowego szlaku pieszego „Śladem dziedzictwa kultury żydowskiej” w Kielcach, który obejmuje 12 najważniejszych obiektów judaików w mieście. Przedstawiona trasa liczy ok. 6,2 km, a jej przebieg pozwala na zapoznanie się także z głównymi zabytkami Kielc, ponieważ część obiektów proponowanego szlaku pokrywa się z atrakcjami znajdującymi się na głównym szlaku turystycznym miasta, a część znajduje się w ich pobliżu. Szlak ten może przybliżyć turystom dziedzictwo kultury żydowskiej, a także ukazać wkład tej społeczności w historię i rozwój Kielc. Proponowany szlak może zatem pełnić funkcje edukacyjne, poznawcze i historyczne. Ukazuje on obiekty różnej kategorii: miejsca martyrologii, obiekty memoratywne, pełniące funkcje religijne i rekreacyjne, a także miejsca związane z codziennym życiem żydowskiej diaspory. Są to obiekty ciekawe pod względem historycznym i architektonicznym.

Author's cultural itinerary in Kielce „Traces of Jewish Heritage”

Abstract

The article presents the author's proposal for a new cultural trail in Kielce, designed to showcase the surviving heritage of Jewish culture in the city. Based on relevant literature, a general overview of cultural tourism is provided, along with an introduction to terms related to tourist trails. The aim of the paper is to propose a cultural walking trail, “In the Footsteps of Jewish Cultural Heritage”, in Kielce, which includes 12 of the most significant Judaica-related sites. The proposed route is approximately 6.2 kilometers long and offers an opportunity not only to explore Jewish heritage but also to become acquainted with the city's key landmarks. Several sites on the proposed trail overlap with those on Kielce's main urban route, while others are located near other notable city attractions. The trail is intended to familiarize tourists with Jewish cultural heritage and highlight the contributions of the Jewish community to the history and development of Kielce. It serves educational, cognitive, and historical functions, featuring sites of various categories, including places of martyrdom, memorial sites, religious and recreational venues, as well as areas that once served as everyday living spaces for the Jewish diaspora. These sites hold significant historical and architectural value.

Słowa kluczowe: dziedzictwo żydowskie, Kielce, szlak miejski, szlak turystyczny

Key words: city route, Jewish heritage, Kielc, tourist route

Otrzymano: [11.10.2024]

Received: [11.10.2024]

Zaakceptowano: [12.12.2024]

Accepted: [12.12.2024]

Sugerowana cytacja/Suggested citation: Kozubek S. (2024). Propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Kielcach „Śladami dziedzictwa kultury żydowskiej”. *Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 21, doi: 10.24917/20845456.21.7

Wprowadzenie

Nieodłącznym elementem współczesnej przestrzeni turystycznej stały się szlaki, ponieważ oferują liczne korzyści zarówno dla turystów, jak i zarządzających danym regionem. Wyznaczona trasa ułatwia turystyce eksplorację danego obszaru i sprawia, że nie jest zagubiony w przestrzeni dzięki jasno określonej ścieżce, po której może się poruszać. Dla regionu, w którym dany szlak się znajduje, może on przyczynić się do tworzenia marki i wizerunku danego miejsca. Jak odrębny produkt turystyczny poszerza także ofertę turystyczną danego regionu i zwiększa jego atrakcyjność. Również mieszkańcy danego obszaru mogą odnieść korzyści z utworzenia szlaku, ponieważ mogą zauważyć dziedzictwo, którego wcześniej nie dostrzegali lub nie byli świadomi jego istnienia. Może to przyczynić się do ochrony tego dziedzictwa, a także rozwoju infrastruktury turystycznej wokół niego.

Według danych statystycznych opracowanych przez Główny Urząd Statystyczny liczba ludności Kielc w 2024 roku wynosiła 181,2 tys. mieszkańców. Stolica województwa świętokrzyskiego położona jest w Górach Świętokrzyskich, co stanowi niewątpliwą atut turystyczny. Według przeprowadzonych badań ankietowych w 2017 roku Kielce uplasowały się na ósmej pozycji pod względem atrakcyjności turystycznej (Raus, 2020), oferując różnorodne atrakcje. Miasto może być celem samym w sobie, a także doskonałym miejscem wypadowym do eksplorowania województwa. O atrakcyjności turystycznej Kielc świadczy też obecność czterech szlaków turystycznych. Wysoka dostępność komunikacyjna Kielc, wynikająca z rozbudowanej sieci kolejowej i przebiegającej przez miasto drogi E77 (Kraków–Warszawa), sprawia, że turysta może zwiedzić także atrakcje pozamiejskie o charakterze ponadregionalnym: Jaskinię Raj, Zamek Królewski w Chęcinach, Park Etnograficzny w Tokarni, Centrum Nauki Leonardo da Vinci w Podzamczu, Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego w Nowej Słupi, Święty Krzyż, a nawet obiekt wpisany na listę UNESCO – Krzemionki Opatowskie.

W Kielcach zachowały się obiekty dziedzictwa kultury żydowskiej, które wpływają na potencjał turystyczny miasta. Obecnie potencjał nie jest jednak w pełni wykorzystywany. Z tego względu zaproponowano nowy produkt turystyczny Kielc – Szlak Turystyczny „Śladami Dziedzictwa Żydowskiego”.

Realizację tego celu autor rozpoczął od analizy różnych źródeł: książek, przewodników i informatorów turystycznych, artykułów naukowych, źródeł internetowych. Na ich podstawie przedstawił w artykule informacje dotyczące specjalistycznych zagadnień związanych z turystyką kulturową, powstawaniem

szlaków turystycznych oraz dziedzictwem kultury żydowskiej Kielc. Wybierając obiekty do nowego szlaku, autor kierował się dostępną literaturą przedmiotu, ale także własnym doświadczeniem związanym z analizowanym zagadnieniem. Autor dokonał także wizji terenowej Kielc, co pozwoliło mu ocenić szlak na podstawie własnych obserwacji i doświadczeń *in situ*.

Pojęcie szlaku turystycznego

Historia szlaków turystycznych na ziemiach polskich sięga drugiej połowy XIX wieku, jednak wówczas tworzone je tylko na obszarach górskich. Na terenach nizinnych szlaki zaczęły powstawać w latach 20. XX wieku dzięki inicjatywie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Od tego czasu obserwuje się nieustanny wzrost liczby i długości szlaków oraz poprawę ich zagospodarowania (Stasiak, 2006).

Długa historia tworzenia szlaków turystycznych w Polsce nie wpłynęła jednak na dopracowanie powszechnie akceptowanej definicji tego produktu. Zgodnie z definicją zaproponowaną przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze (PTTK) szlak turystyczny to „wytyczona w terenie trasa, służąca do odbywania wycieczek, oznakowana jednolitymi znakami (symbolami) i wyposażona w urządzenia informacyjne, które zapewniają bezpieczne i spokojne jej przebycie turyście o dowolnym poziomie umiejętności i doświadczenia, o każdej porze roku, w każdych warunkach pogodowych, o ile szczegółowe wymagania nie stanowią inaczej” (*Instrukcja znakowania szlaków turystycznych*, 2007).

W literaturze przedmiotu spotykamy jednak szersze definicje, m.in. Z Kruczka (2005), który zauważa, że szlak turystyczny to „trasa wytyczona w przestrzeni turystycznej dla potrzeb zwiedzających (nie zawsze oznakowana), prowadząca do najbardziej atrakcyjnych miejsc (obiektów) z zachowaniem szeregu przepisów, w tym m.in. Bezpieczeństwa i ochrony walorów”. Definicja ta zakłada zatem, że nie jest to wytyczona, jednolita trasa. Może to być także trasa, która nie została implikowana w przestrzeń geograficzną, czyli: obiekty zlokalizowane na trasie są oznakowane, ale jej przebieg nie jest wytyczony w terenie, a jedynie w materiałach promocyjno-informacyjnych lub w sferze wirtualnej. Drugą definicją, która szerzej traktuje zagadnienie, jest zaproponowana przez autorów założeń do projektu Ustawy o szlakach turystycznych (Miller, 2012). Ich zdaniem szlak turystyczny to „oznakowana trasa wraz z obiektami towarzyszącymi, przeznaczona i przystosowana do uprawiania określonej formy turystyki, łącząca miejsca, obiekty, walory przyrodniczo-kulturowe, miejscowości oraz inne elementy przestrzeni (...), a także trasa przeznaczona do uprawiania określonej rekreacji ruchowej i aktywnego wypoczynku” (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014). Ta definicja również nie zawęża szlaku turystycznego do oznakowanej, jednolitej trasy. Dodatkowo uzupełnia węższe definicje o aspekty rekreacyjne. Zatem wszystkie elementy tej definicji to jednocześnie elementy przestrzeni turystycznej.

Ze względu na charakter proponowanego szlaku warto jednak zawęzić omawianą problematykę. Szlak kultury żydowskiej to niewątpliwie przykład szlaku, który mógłby wpisywać się w założenia turystycznego szlaku kulturowego. W literaturze polskiej szeroką definicję proponuje Ł. Gawęł (2011), według którego szlak kulturowy to „wytyczony i oznakowany szlak materialny, łączący obiekty i miejsca wybrane według ustalonego kryterium tematykacji, będące unikatowym

i reprezentatywnym przykładem ilustrującym szeroko pojęty dorobek kulturowy danego regionu, społeczności, grupy etnicznej, mniejszości narodowej czy narodu. Poprzez prezentację dziedzictwa materialnego, szlak powinien umożliwiać poznanie i popularyzować dziedzictwo niematerialne, traktując oba te obszary jako nierozzerwalną część” (Gaweł, 2011). Niestety, definicja nie uwzględnia szerokiego pojęcia samego szlaku turystycznego, przez co pominięte zostały nieoznakowane szlaki (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014).

Szlaki kulturowe są wyrazem koegzystencji różnych kultur i religii oraz zależności między kulturą rodzimą turystów a odmiennymi kulturami (Kamińska, 2013). Współcześnie dominują działania, które inicjują zespolenie kultur na szczeblu lokalnym. Stanowi to okazję do refleksji przedstawicieli społeczności lokalnych nad przeszłością oraz szansami rozwoju w przyszłości. Takie podejście może świadczyć o świetności danego obszaru i stać się impulsem do wdrażania oddolnych inicjatyw, których efektem może być waloryzacja otoczenia (Kamińska, 2013). Takie pojmowanie szlaku kulturowego może być wyrażane także w kontekście dialogu międzykulturowego, jakim niewątpliwie mógłby być proponowany w dalszej części pracy szlak skupiający się na dziedzictwie kultury żydowskiej zachowanym w Kielcach.

Omawiając proponowany szlak, autor pragnie także zwrócić uwagę na jego miejski charakter. Obszary zurbanizowane cechują się wyjątkową specyfiką, a na ich terenie mogą powstawać różnego rodzaju szlaki: piesze, rowerowe, narciarskie, ścieżki zdrowia, ścieżki edukacyjne, trasy biegowe, szlaki nordic walking, itd. (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014). Miasta przyciągają głównie turystów kulturowych, którzy dzielą się na dwie grupy: zorganizowanych i indywidualnych. Pierwszy typ to osoby korzystające z gotowej oferty przewodnickiej, a drugi typ to turyści preferujący samodzielne poznawanie regionu. To właśnie ta druga grupa stanowi głównych odbiorców takich szlaków kulturowych (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014).

Na znaczeniu zyskują trasy w skali mikro, czyli kilkukilometrowe szlaki w obrębie miasta lub jego części. W literaturze trasy te dzieli się na poświęcone: historii miejskiej, zabytkom, mieszkańcom (trasy biograficzne), dziełom artystycznym, mniejszościom narodowym, zjawiskom wpływającym na unikatowość lokacji, kulinariom. Jednakże Armin Mikos von Rohrscheidt (2009) proponuje bardziej ogólny podział na trzy kategorie:

- 1) trasy historyczne,
- 2) trasy monotematyczne (np. literackie, filmowe, biograficzne),
- 3) trasy multitematyczne (poświęcone różnym zagadnieniom).

Wśród głównych zadań tras miejskich należy wymienić: eksponowanie dziedzictwa kulturowego miasta, podkreślenie unikatowości, wyjątkowości, oryginalności oraz umożliwienie turystom kontaktu z dziedzictwem (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014).

Historia kieleckiej społeczności żydowskiej

Według teoretyków historia stanowi fundament dziedzictwa kulturowego (Kobyliński, 2001; Arsyński, 2007). Uwarunkowane to może być faktem, że wartość historyczna jest składową dwóch innych: wartości poznawczej i emocjonalnej (Kobyliński, 2011). Wartość historyczną niewątpliwie można bez trudu odnaleźć

w dziedzictwie kultury żydowskiej Kielc, zapisaną w przekazach i dziełach sztuki, które miały wpływ na wygląd współczesnego miasta.

Elementem, który wyróżniał Kielce spośród innych polskich miast aż do 1862 roku, był fakt, że miasto pozbawione było mieszczaństwa pochodzenia żydowskiego (Maciągowski, 2011). Główną przyczyną były sprzeciwy ludności polskiej, jednak patrząc z perspektywy ówczesnych Żydów, Kielce nigdy nie były atrakcyjne, a z całą pewnością nie miały więcej do zaoferowania niż znajdujące się nieopodal Chęciny, Pińczów, Chmielnik czy Ostrowiec. Podczas gdy te miejscowości przeżywały rozkwit gospodarczy, Kielce pozostawały niewielką i biedną osadą rolniczą. Kielczanie, mając niewiele, obawiali się, że nowo przybyli sąsiedzi pozbawią ich źródła utrzymania.

Strach ten niejednokrotnie zamieniał się we wrogość, której efektem był zakaz osiedlania się Żydów w Kielcach, narzucony przez władze. Była to jednak zwyczajowa norma prawna, która utarła się w świadomości mieszkańców. Zakaz ten nigdy nie został sformalizowany w postaci *privilegium de non tolerandis judaeis*, czyli aktu zabraniającego Żydom osiedlania się w określonym miejscu (Białek, 2011). Nie oznaczało to jednak, że diaspora żydowska do Kielc nigdy wcześniej nie przybyła. Wręcz przeciwnie, ponieważ była to osada, którą przecinały szlaki handlowe do innych miejscowości, była miejscem, gdzie Żydzi najczęściej zaznaczali swą obecność jako kupcy na cotygodniowym targu. Niestety, przez antysemickie nastroje nie byli tam mile widziani.

Sytuacja ta zaczęła ulegać zmianie w okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego. Zaczęto wówczas głosić hasła integracyjne pomiędzy Polakami i Żydami. Wspólne wrogie nastawienie do zaborcy rosyjskiego stało się przyczynkiem do zaciśnięcia relacji między obiema społecznościami. W związku z tym podjęto decyzję o wprowadzeniu w życie w 1862 roku ustawy zezwalającej wszystkim (bez względu na narodowość) na osiedlanie się na terenie całego Królestwa Polskiego. Od tego momentu liczba ludności żydowskiej na terenie Kielc zaczęła wzrastać. W 1872 roku odnotowano 505 mieszkańców żydowskiego pochodzenia, a pod koniec wieku XIX było ich ponad 6 tysięcy (tab. 1).

Tab. 1. Liczba mieszkańców Kielc z uwzględnieniem udziału społeczności żydowskiej w latach 1873–1945

Rok	Ogólna liczba mieszkańców	W tym Żydzi	
		Liczba osób	Udział w procentach (%)
1873	ok. 8000	974	12,2
1883	10 051	2659	26,4
1897	13 456	6399	47,5
1910	32 200	11 206	34,8
1921	41 346	15 530	37,5
1939	71 580	25 000	53,0
1945	53 662	200	0,35

Źródło: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/399-kielce/100-demografia/20980-demografia>

Żydowskie rodziny zaczęły odgrywać coraz większą rolę w gospodarce i kulturze miasta. W 1903 roku wybudowano pierwszą synagogę i cmentarz, powstawały szkoły, które mimo niewielkiego budżetu utrzymywały wysoki poziom, otwierano biblioteki, kina i inne instytucje kultury, zaczął rozwijać się handel i przemysł – w branży tej wyróżniały się rodziny Zagajskich i Ehrlichów, właściciele kamieniołomów „Wietrznia” i „Kadzielnia”, skąd wydobywano materiały budowlane. Na początku XX wieku żydowscy mieszkańcy Kielc posiadali niemalże połowę wszystkich kieleckich zakładów, sklepów, składów czy piekarni (<https://sztetl.org.pl>). Na co dzień stosunki polsko-żydowskie były zwykle obojętne i zdystansowane, choć niekiedy pojawiały się postawy wrogości, np. bojkot sklepów żydowskich w 1912 roku. Bojkot ten nie odbił się na przedsiębiorcach, ponieważ Polacy chętnie kupowali dobra codziennego użytku u Żydów, którzy oferowali towary lepszej jakości. Równoległe do życia gospodarczego i religijnego rozwijało się życie polityczne. Sympatię wśród mieszkańców zyskiwał syjonizm, a także tworzyły się załączki partii PPS i Bund (Białek, 2011).

Okres dwudziestolecia międzywojennego charakteryzował się życiem w harmonii obu społeczności. Stosunki polsko-żydowskie wyróżniała poprawność i spokój, a każdy występki dokonany na ludności żydowskiej i przejawy wrogości były potępiane przez władze. O zacieśnianiu się więzi tych dwóch społeczności niech świadczy uroczyste przeniesienie Tory z 29 czerwca 1929 roku. Wówczas to pochód liczący 2 tys. Żydów udał się do synagogi, odśpiewując kilka pieśni żydowskich i *Boże coś Polskę*. Uroczystości te przebiegły w pełnym spokoju i nie zostały zakłócone w żadnym momencie (Białek, 2011). Rozwijał się handel i wachlarz usług oferowanych przez ludność żydowską, która weszła w posiadanie kilku banków, fabryk, zakładów przemysłowych, sklepów tekstylnych, skórzanich czy kolonialnych. Cenieni byli rzemieślnicy: szewcy, krawcy, stolarze, zegarmistrzowie i jubilerzy. Obok prasy wydawanej w języku polskim pojawiły się tygodniki w języku jidysz, np. „Kielce Zeitung” (<https://sztetl.org.pl>).

W 1939 roku Żydzi stanowili 53% ogólnej populacji mieszkańców Kielc (tab. 1). Sytuacja uległa zmianie po wybuchu II wojny światowej. Konsekwencją działań wojennych był przede wszystkim drastyczny spadek liczby żydowskich mieszkańców Kielc, a także utrata ogromnej ilości majątków, przedmiotów i nieruchomości, które należały do tej społeczności, a które w wyniku grabieży zostały zagrabione lub zniszczone przez okupantów. Likwidacja narodu żydowskiego była tylko jednym z elementów planu „Akcja Reinhardt”, który obejmował także Kielce. Według Stanisława Piotrowskiego plan ten zakładał kolejne etapy: wysiedlenie, wykorzystanie siły roboczej, konfiskatę ruchomości oraz przejęcie ukrytych wartości i nieruchomości (Piotrowski, 1949). Rabunek ten był niemalże całkowity. Zabierano nie tylko gotówkę czy złoto, ale także ubrania, meble, naczynia kuchenne, żywność, przedmioty o szczególnej wartości, np. znaczki pocztowe (Urbański, 2013).

Po przejęciu Kielc przez Wehrmacht, Niemcy początkowo zajęli urzędy, szkoły i więzienie, a kolejne obiekty były rekwirowane przez policję. Konfiskacie uległy budynki, których właściciele uciekli z Kielc. Były to zarówno pojedyncze mieszkania, jak i sklepy, fabryki i zakłady rzemieślnicze. W ręce Niemców przeszły takie obiekty jak: „Kadzielnia”, „Wietrznia”, zakład produkcji beczek, cegielnia, zakład drzewny, fotochemiczny i wiele innych (Kaczanowski, 1984). Rekwizycje dotknęły

również obiekty kulturowe. Kino „Palace” Maxa Ellencweiga po konfiskacie przemianowano na „Hamburg”, a dostęp do niego miały jedynie osoby pochodzenia niemieckiego. Obiekty sakralne: synagoga i domy modlitwy (które nie zachowały się do dzisiejszych czasów), były dewastowane i przerabiane na magazyny (Urbański, 2013).

W 1941 roku w najbiedniejszej dzielnicy miasta wydzielone zostało getto. W około 500 budynkach, mogących pomieścić 15 tys. osób, ulokowano około 27 tys. Żydów (Maciągowski, 2009). Utworzenie getta poczyniło wielkie spustoszenie w obrazie miasta, nie tylko ze względu na izolację Żydów, lecz także na zmianę w gospodarce. Spośród 456 przedsiębiorstw zachowano 225. Zlikwidowano wszystkie obiekty kojarzone z kulturą, w tym księgarnie, z których maszyny wywożono do Niemiec lub przekazywano na złom (Urbański, 2013). Getto istniało do 1942 roku. Po jego likwidacji Żydów zamordowano lub wywieziono do obozu zagłady w Treblince (Maciągowski, 2009).

Szacuje się, że liczba ocalałych po wojnie Żydów w Kielcach wahała się pomiędzy 200 a 500 osób (tab. 1). Nowym obszarem, na którym ocalali zaczęli się osiedlać, były okolice Plant. Jest to jednocześnie miejsce pogromu kieleckiego z 4 lipca 1946 roku, którego przyczyną była plotka o dokonaniu przez Żydów mordu rytualnego na ośmioletnim Henryku Błaszczyku. Jak wykazało śledztwo, chłopiec wyjechał na wieś do swojej ciotki, a z obawy przed konsekwencjami ucieczki wymyślił tę opowieść. W wyniku tego konfliktu wybuchły zamieszki, które doprowadziły do śmierci 37 Żydów i 3 Polaków (Meducki, Wrona, 1992).

Pogrom kielecki wywołał falę konsekwencji nie tylko w Kielcach, lecz w całej Polsce. Było to wydarzenie, które spowodowało masową emigrację Żydów do Izraela, na świecie rozpowszechnił się zaś stereotyp Polaka antysemitę. Wielu żydowskich kielczan opuściło wówczas miasto. Wyjeżdżali do USA, Boliwii, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch czy Szwecji. Kielce odtąd kojarzyły się im ze strachem, krwią i śmiercią. Sami Polacy przestali poruszać kwestię żydowską w rozmowach. Słowo „Żyd” nie było mile widziane (Maciągowski, 2011).

W mieście zostali nieliczni Żydzi. Jednym z nich był Henryk „Kadera” Rotman, urodzony w 1897 roku, który przeżył piekło wojny i zmarł w Kielcach w 1996 roku. Przed śmiercią udzielił wywiadu lokalnej gazecie, w którym opowiadał o historii miasta, swojej rodziny, II wojnie światowej oraz pogromie kieleckim: „Ludzie chyba zdali sobie sprawę z tego, jak wielka zbrodnia się stała. (...) Nagle niektórzy uświadomili sobie straszny fakt. Hitlerowcy byli zbrodniarzami, bo mordowali Żydów. Teraz nagle okazało się, że kielczanie, Polacy, także mordują Żydów”. Jego opowieść zakończyła się jednak optymistycznie: „Ja lubię Kielce. Tu się urodziłem, wychowałem. Tu miałem przyjaciół. Przecież do tego miasta wkroczył Komendant Józef Piłsudski, tu się zaczęła polska niepodległość” (Białek, 2011).

Znaczna większość Żydów nigdy jednak nie powróciła do Kielc, ale to nie oznacza, że ich historia popadła w niepamięć. Wielu kielczan żydowskiego pochodzenia po wyjeździe starało się zachować pamięć o przeszłości poprzez różne środki artystyczne i działania naukowe. Szlomo Berliński był żydowskim prozaikiem i poetą pochodzenia kieleckiego. Tworzył w języku jidysz jeszcze przed 1939 rokiem, co przyniosło mu uznanie wśród społeczności żydowskiej. W jego twórczości dominował motyw ubóstwa – z opowiadań i nowel wiemy, jak wyglądało życie ubogiej części kielczan w okresie dwudziestolecia międzywojennego (Szukalak, 2007).

Innym popularnym w kręgach żydowskich twórcą był Fiszel Bimko. Pochodził z chasydzkiej kieleckiej rodziny i nigdy nie ukończył świeckiej szkoły. Za działalność konspiracyjną został osadzony w więzieniu przy ul. Zamkowej, to właśnie pozbawienie wolności przyczyniło się do rozwoju talentu pisarskiego Bimko. W więzieniu powstały jego utwory *Grzech* i *Na drugim brzegu Wisły*. Po ich publikacji Bimko szybko zyskał sławę, a jego dramaty wystawiane były w teatrach polskich i światowych. Po wyemigrowaniu do Stanów Zjednoczonych Kielce pozostawały już tylko wspomnieniem w jego dziełach, choć wielokrotnie wykorzystywał przyrodę świętokrzyską jako tło wydarzeń. Nigdy jednak nie powrócił do Kielc ani nie poruszył tematyki Holocaustu. Zmarł w 1965 roku (Cohen, 2006).

Janusz Pelc, izraelski generał, opuścił rodzinne Kielce w wieku 18 lat, by wstąpić do armii. Do rodzinnego miasta powrócił dopiero w 1983 roku, ale później odwiedzał je wielokrotnie, organizując m.in. wycieczkę dla klasy swojego wnuka. Pragnął, aby młode pokolenia Polaków i Żydów mogły się poznać i „zmienić wizerunek Kielc jako miasta antysemitów” (Maciągowski, 2011). Zorganizowane przez Janusza Pelca spotkanie było pierwszym tego typu w Polsce, a w samych Kielcach przyczyniło się do tego, że co roku młodzież żydowska przyjeżdża, by poznać historię i społeczność miasta. Zaczęto organizować także wymiany międzynarodowe.

Do poprawy stosunków pomiędzy kulturą polską i żydowską przyczynił się także inny kielczanin, Rafał Blumenfeld, który jako jedyny ze swojej rodziny przetrwał wywózkę do obozu koncentracyjnego i pogrom kielecki. Wyemigrował do Izraela, gdzie podjął studia wyższe i wstąpił w szeregi Światowego Kongresu Żydów (WJC). Od 1999 roku pełnił funkcję przedstawiciela Związku Żydów Kieleckich. Współpracował z prof. Krzysztofem Urbańskim nad publikacją *Słownik historii kieleckich Żydów* (Maciągowski, 2011).

Na polu naukowym wielkie sukcesy odniósł też prof. Sinai Laichter. Po ukończeniu kieleckiego gimnazjum udał się na studia do Palestyny, a następnie wyjechał do Wielkiej Brytanii, aby służyć w armii gen. Andersa. Dzięki znajomości kilku języków obcych pomógł wyszkolić wielu pilotów z całego świata. Po wojnie poświęcił się działalności naukowej – współtworzył encyklopedię hebrajską i publikował prace historyczne. Jego *opus magnum* stanowi pięciotomowy zbiór pieśni żydowskich, które znał głównie dzięki matce (Maciągowski, 2011).

Wśród kieleckich Żydów czasy wojenne przetrwali także wybitni medycy, w tym rodzeństwo Serwetnik – Jerzy i Liliana. Ukończyli oni edukację w kieleckim Liceum im. Stefana Żeromskiego, a po przeżyciu getta kieleckiego i zakończeniu wojny podjęli studia medyczne. W centrum ich zainteresowań znalazły się przede wszystkim zbrodnie nazistów przeprowadzane w obozach koncentracyjnych (Maciągowski, 2011). Wielu medyków, którzy pozostali na terenie Polski, nie przetrwało czasów powojennych, m.in. ze względu na dokonaną przez Rosjan w 1940 roku zbrodnię katyńską. Wśród nich wymienić należy urologa Jerzego Fleszera, Stanisława Zylberszlaka, weterana Bitwy Warszawskiej, oraz Szlomo Rotmana.

Niektórzy ocaleni dbali o pamięć społeczności żydowskiej Kielc w inny sposób. Samek Sztajer, którego rodzina była w posiadaniu lokalnego tartaku, po ukończeniu studiów inżynierskich ufundował w Tel Awiwie park poświęcony pamięci dzieci żydowskich z Kielc (Maciągowski, 2011).

Nie sposób pominąć też Anszela Weisa, który nie pochodził z Kielc, lecz z pobliskiego Opatowa, jednakże te pierwsze wielokrotnie odwiedzał. W 1910 roku

wyemigrował do Kanady, gdzie założył biuro podróży. W okresie międzywojennym stworzył sieć kontaktów między firmami dysponującymi statkami, którymi podróżował do Polski, aby umożliwić emigrację żydowskim rzemieślnikom ucieczkę do lepszego, bezpieczniejszego świata. Szacuje się, że uratował setki Żydów z regionu kieleckiego (Maciągowski, 2011).

Obecnie żydowskie Kielce już nie istnieją, jednakże zachowana jest pamięć o tym okresie historii dzięki ludziom, których przykłady zostały wymienione. Historia zachowała się także dzięki pamiątkom wpisanym w przestrzeń miasta. Te „judaika” zostały poddane próbie czasu. Wiele z nich przetrwało mimo burzliwych dziejów, często jednak w znacznie zmienionej formie. Jednakże nadal są to obiekty, dzięki którym historia Żydów kieleckich przetrwała, a o których szczegółowo traktuje kolejna część artykułu.

Dziedzictwo żydowskie Kielc

Po 70 latach nieobecności silnej społeczności żydowskiej na terenie Kielc oraz tragicznych wydarzeniach, jakie zapisały się na kartach historii, mogłoby się wydawać, że wszelkie ślady kultury żydowskiej zostaną zdewastowane lub przepadną w zapomnienie. Współcześnie zauważa się, że po latach, które upłynęły od czasu Holocaustu, istnieje niewielka przestrzeń żydowska, obejmująca miejsca, które dawniej służyły tej społeczności w życiu codziennym. Jednocześnie rozwija się przestrzeń pamięci o Żydach, odwołująca się do symboliki żydowskiej i wzbogacana o nowe formy upamiętnienia. Miejsca, które dzisiaj nie kojarzą się bezpośrednio z kulturą żydowską ani mieszkańcom, ani turystom odwiedzającym to miasto, ale były i są z nią związane historycznie, obecnie są upamiętniane odpowiednimi oznaczeniami, tablicami pamiątkowymi i informacyjnymi. Niektóre ocalałe budowle zostały odrestaurowane i przeznaczone do użytku publicznego, inne natomiast straciły swoją podstawową funkcję, ale z zachowaniem szacunku dla ich pierwotnych właścicieli (Tabiaszewska, 2011).

Wiele z tych miejsc może stanowić atrakcję dla odwiedzających miasto turystów. Należy jednak postawić pytanie, kto korzysta z oferty, jaką tworzą kieleckie judaika, i jaki rodzaj turystyki jest najpopularniejszy. Niestety nie przeprowadzono jak dotąd odpowiednich badań, które jednoznacznie rozwiązywałyby ten problem w odniesieniu do Kielc. Jednakże, na podstawie doświadczeń autora tekstu oraz ogólnych tendencji zachodzących w branży turystycznej w Polsce, można przypuszczać, że judaika kieleckie wzbudzać mogą zainteresowanie przede wszystkim turystów kulturowych, a więc nastawionych na poznawanie wszelakich aspektów danej kultury.

Uwzględniając najważniejsze miejsca związane z historią kieleckich Żydów, wyróżnić można dwie szczególne formy turystyki: martyrologiczną i religijną (Małkowska-Bieniek, 2009). Są one szczególnie istotne w przypadku ofert turystycznych dla grup zorganizowanych. Warto jednak zauważyć, że współczesnym trendem jest turystyka indywidualna. Z tego też względu turyści często rezygnują z przygotowanych ofert biur podróży, decydują się na podróż „na własną rękę” lub korzystają z pomocy małego, lokalnego biura turystycznego. Taki model podróżowania stanowi istotne wyzwanie dla przeprowadzenia badań w tym zakresie.

Można jednak zauważyć, że tacy turyści decydują się na odwiedzenie danego miejsca, ponieważ są w jakiś sposób z nim związani (Małkowska-Bieniek, 2009). Kielce niewątpliwie zostały objęte falą wzrostu „turystyki sentymentalnej”, do czego przyczyniła się działalność promocyjna instytucji żydowskich działających w mieście, np. Stowarzyszenie im. Jana Karskiego. Te formy turystyki dotyczą jednak turystów pochodzenia żydowskiego. Turysta polski znacznie chętniej odwiedza dane miejsce w związku z organizowanym tam festiwalem kulturowym, który przybliży mu specyfikę danej kultury i przy okazji zachęca do zwiedzania obiektów związanych z tą społecznością. Wówczas pojawia się potrzeba poznania tożsamości miejsca, a lokalne judaika mogą zyskać na popularności (Małkowska-Bieniek, 2009).

W Kielcach, oprócz budowli, wśród judaików wyróżnić należy wszelkiego rodzaju dokumenty, archiwą, księgi, wyroby rzemieślnicze i artystyczne. Obiekty te zyskują dodatkową atrakcyjność i są łatwiejsze w zrozumieniu, gdy eksponowane są w miejscach, które związane są bezpośrednio z tematyką (Małkowska-Bieniek, 2009). Niestety, na obszarze Kielc reguła ta nie jest przestrzegana. Przykładowo, poznawanie balsaminek i rytuałów z nimi związanych w Starej Synagodze w Krakowie będzie dla turysty atrakcyjniejsze niż oglądanie tych samych balsaminek w Muzeum Historii Kielc, wśród wielu innych obiektów niezwiązanych z kulturą żydowską. Niestety, z różnych względów judaika kieleckie prezentowane są w formie mało immersyjnej, ale nadal stanowią część przestrzeni miasta. W tabeli 4 przedstawiono obiekty, które według autora są najbardziej atrakcyjne pod względem turystycznym dla turystów polskich i żydowskich, a także obiekty, które mogłyby zostać włączone do oferty turystycznej Kielc.

Tab. 4. Obiekty związane z dziedzictwem żydowskim w Kielcach

Kategoria	Nazwa obiektu	Funkcja
Obiekty wolnostojące	Synagoga (al. IX wieków Kielc) [6]	religijna/historyczna/administracyjna
	Dom Modlitwy Herszla Zagajskiego [11]	religijna
	Cmentarz na Pakoszu [11]	religijna/martyrologiczna
Pomniki	Głaz upamiętniający ofiary Holocaustu	memoratywna
	Mur Pamięci „Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata”	
	Pomnik poświęcony zamordowanym dzieciom w czasie II wojny światowej na Pakoszu [11]	
	Pomnik Pamięci Kieleckiego Getta [5]	
	White/Wash II [4]	
	Pomnik Ireny Sendlerowej [3]	
	Ławeczka Jana Karskiego [2]	

Muzea	Muzeum Historii Kielc [7]	edukacyjna/memoratywna
	Muzeum Narodowe w Kielcach	
	Stowarzyszenie im. Jana Karłowicza	
Miejsca życia codziennego	Ul. Sienkiewicza 39 (przedsiębiorstwo)	handlowa
	Ul. Sienkiewicza 52 (szkoła zarządzania, dom Gustawa Herlinga-Grudzińskiego) [1]	edukacyjna/handlowa/biograficzna
	Ul. Sienkiewicza 46 (szkoła religijna)	edukacyjna
	Ul. Sienkiewicza 32 (teatr)	kulturowa
	Ul. Sienkiewicza 14 (drukarnia, siedziba „Gazety Kieleckiej”)	przemysłowa/ekonomiczna
	Ul. Sienkiewicza 6 (bank)	ekonomiczna
	Ul. Mała 12 (kino)	kulturowa
	Plac Wolności (targowisko) [8]	handlowa
	Pl. Wolności 12 (dom Joska Lisa) [8]	biograficzna
	Ul. Słowackiego 3 (dom modlitwy)	religijna
	Ul. Seminaryjska 24 (szkoła)	edukacyjna
	Ul. Nowy Świat 15 (dom Hanki Goldszajd)	biograficzna/kulturowa
Przemysł	Rezerwat Przyrody „Kadzielnia” [10]	przemysłowa/przyrodnicza
	Rezerwat Przyrody „Wietrznia”	przemysłowa/przyrodnicza

Uwaga: w nawiasach kwadratowych [1–13] oznaczono obiekty uwzględnione na trasie proponowanego szlaku „Dziedzictwo Kultury Żydowskiej” (ryc. 1).

Źródło: opracowanie własne

Propozycja autorskiego szlaku kulturowego obejmującego obiekty związane z kulturą żydowską w Kielcach

Celem artykułu było zaproponowanie autorskiego szlaku kulturowego w Kielcach, opartego na obiektach dziedzictwa kultury żydowskiej. Szlak pomógłby przybliżyć odwiedzającym kulturę żydowską oraz ukazać związki Żydów z Kielcami. „Szlak dziedzictwa kultury żydowskiej” to tytuł proponowanego szlaku kulturowego, będącego wynikiem opracowania. Szlak łączy ze sobą 12 obiektów, w tym 6 znajdujących się również na czerwonym szlaku turystycznym, będącym główną trasą turystyczną miasta. Na tym szlaku znajdują się obiekty o charakterze religijnym, kulturowym, historycznym i biograficznym. Miejsce znalazły także tam obiekty, które z pozoru nie wydają się związane z kulturą żydowską, co ma na celu uczulić turystę na szczególną uważność podczas szukania kieleckich judaików, gdyż nie każdy z tych obiektów zalicza się do grona najpopularniejszych atrakcji miasta, które opisują przewodniki i informatory turystyczne.

Długość szlaku wynosi ok. 6,2 km, a jego przejście w spokojnym tempie zajmuje ok. 2 godziny. Warto jednak zauważyć, że czas ten może ulec znacznemu wydłużeniu, jeśli uwzględnimy możliwość wejścia do poszczególnych obiektów i zapoznanie się z prezentowaną tam ofertą turystyczną. Na szlaku wyodrębniono także restaurację, która serwuje dania kuchni żydowskiej, co może być atutem zwiedzania i zostać uwzględnione w planie. Po uwzględnieniu wszystkich tych czynników pełna realizacja trasy przez turystę może zająć nawet 6 godzin.

Przebieg szlaku (ryc. 1):

1. Dom Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (ul. H. Sienkiewicza 52)
2. Ławeczka Jana Karckiego
3. Kamienica przy ul. Planty 7
4. White/Wash II
5. Menora – granica getta żydowskiego
6. Synagoga
7. Muzeum Historii Kielc
8. Plac Wolności
9. Restauracja „Parkowa” (serwująca kuchnię żydowską)
10. Rezerwat Przyrody „Kadzielnia”
11. Cmentarz żydowski na Pakoszu i Synagoga Herszla Zagajskiego

Pierwszym obiektem na trasie jest kamienica przy ul. H. Sienkiewicza 52 (Dom Gustawa Herlinga-Grudzińskiego), która była własnością Estery Kestenberg. Funkcjonowała tu szkoła zarządzana przez Izraelskie Towarzystwo Pomocy Ubogim. W tym też budynku mieszkał pisarz Gustaw Herling-Grudziński, autor m.in. książki *Inny Świat, Caravaggio. Światło i cień*, opowiadania *Wieża* i wielu innych.

Drugim obiektem na szlaku jest Ławeczka Jana Karckiego, znajdujący się przy skrzyżowaniu ul. H. Sienkiewicza z Plantami. Jest to jedna z serii rzeźb pomnikowych poświęconych postaci Jana Karckiego, których autorem jest Karol Badyna. Jest to pierwsza taka rzeźba w Polsce i druga na świecie. Ta seria pomników powstała z inicjatywy bliskiej przyjaciółki Jana Karckiego, Kai Mireckiej-Ploss, mimo iż sam Karcki nie chciał być w żaden sposób upamiętniany. Był człowiekiem niezwykle skromnym, do końca życia dręczyły go wyrzuty sumienia, że nie zdołał zrobić niczego więcej, by powstrzymać Holocaust (Białek, 2014). Z tego też względu wokół tej idei narosło wiele kontrowersji, a rodzina Karckiego sprzeciwiała się realizacji ławeczek (Bałamut, Chojnowska, 2016).

Trzecim miejscem na szlaku jest kamienica przy Planty 7, w której obecnie mieści się Stowarzyszenie im. Jana Karckiego. Tutaj rozegrały się dramatyczne wydarzenia pogromu kieleckiego, a dziś w tym miejscu znajduje się muzeum poświęcone kulturze żydowskiej. W jego zbiorach odnaleźć można: fotografie i tablice dokumentujące przebieg pogromu kieleckiego oraz pogromu z 1918 roku, dokumenty ze śledztwa i fragmenty zeznań sądowych, przedmioty osobiste (dokumenty, biżuteria, fotografie, przedmioty codziennego użytku), artefakty pochodzące z kieleckiego getta (bączki, oznakowania, rysunki), fotografie Julii Pirotte, nagrania świadków pogromu i nagranie z pogrzebu jego ofiar, figurę lwa (jedyne zachowane artefakty z pierwotnej synagogi kieleckiej), menory, witraż przedstawiający drzewo życia oraz imitację Ściany Płaczu, w której można zostawić zapisane błogosławieństwo (błogosławieństwa są zbierane i zawożone do jerozolimskiej Ściany Płaczu). Przed budynkiem wmurowane w chodnik tablice upamiętniają Żydów zamordowanych

Ryc. 1. Autorski szlak dziedzictwa kultury żydowskiej w Kielcach (skala 1:40 000)

Źródło: opracowanie własne

w czasie pogromu. Naprzeciwko znajduje się skwer im. Ireny Sendlerowej, czyli rekreacyjna, zielona przestrzeń, której patronką jest „Matka Dzieci Holocaustu”. Irena Sendlerowa uratowała wiele żydowskich dzieci z warszawskiego getta. Za zasługi dla narodu żydowskiego została odznaczona medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata” oraz Nagrodą im. Jana Karłowicza „Za Odwagę i Serce”, którą przyznaje Polskie Centrum Kultury Amerykańskiej. W narożniku skweru znajduje się pomnik przedstawiający Irenę Sendlerową obejmującą dwójkę dzieci.

Nieopodal znajduje się czwarty obiekt na szlaku, czyli pomnik White/Wash II, także upamiętniający dramatyczne wydarzenia pogromu kieleckiego. Odślonięty w 2006 roku (w 60. rocznicę pogromu), przedstawia na pierwszy rzut oka białą ścianę błędnie wkomponowaną w krajobraz, jednakże sens obiektu da się zrozumieć dopiero, gdy obserwowany będzie z „lotu ptaka”. Pomnik przedstawia liczbę „7”, nawiązującą do numeru kamienicy przy ul. Planty 7, a więc miejsca, w którym rozegrał się pogrom kielecki. Także biała barwa ma wymowę symboliczną – zgodnie z zamysłem autora, Jacka Sali, pomnik z biegiem czasu będzie ulegał zabrudzeniu, co stanowi metaforę potrzeby dbałości o relacje polsko-żydowskie i pielęgnowania pamięci o przeszłości. Taki też przekaz niesie znajdująca się na pomniku inskrypcja: „W hołdzie ofiarom pogromu by pomnik ten stał się dla ludzi przestrogą i wołaniem o tolerancję i wzajemne zrozumienie między sąsiadami”.

Po przeciwnej stronie głównej arterii Kielc – al. IX-Wieków Kielc – znajduje się piąty obiekt na szlaku i kolejny pomnik na trasie. Pomnik Pamięci Kieleckiego Getta, zaprojektowany w kształcie menory częściowo zakopanej w ziemię, upamiętnia 20 tys. Żydów zamordowanych na terenie kieleckiego getta w czasie II wojny światowej. Pomnik jest autorstwa Marka Cedula, syna jednego z więźniów nazistowskich. Pomnik został odślonięty przez prezydenta miasta Wojciecha Lubawskiego w 2007 roku, w 65. rocznicę likwidacji getta (Maciągowski, 2011). Wokół załamanej menory znajduje się bruk pochodzący z samego getta. Obok menory znalazła się także tablica, na której widnieje inskrypcja: „Wiosną 1941 roku, zarządzeniem Stadthauptmana Kielc Hansa Dreschela zostaje utworzone kieleckie getto. Trafiają tu przesiedleńcy z podkieleckich miasteczek, z Chęcin, Radoszyc, Pińczowa. 12 kwietnia przybywa także transport Żydów z Wiednia liczący 1004 osoby. W tym okresie ludność żydowska Kielc liczyła ok. 28 tys., co trzeci mieszkaniec miasta był narodowości żydowskiej”.

Szóstym obiektem na trasie jest budynek dawnej synagogi, pochodzący z XX wieku. Pomysł na wybudowanie obiektu, który będzie głównym miejscem modlitw i spotkań Żydów kieleckich, pojawił się już w 1897 roku, ale grunt pod budowę oraz środki finansowe przekazano na ten cel nieco później. Darczyńcą był Mojżesz Pfefer (Adamczyk, 1997). W 1902 roku podjęto starania o uzyskanie pozwoleń na budowę synagogi według projektu miejskiego architekta Stanisława Szpakowskiego, a już rok później rozpoczęto prace, które trwały do 1909 roku (Adamczyk, 1997). Murowaną synagogę wzniesiono na planie prostokąta, w stylu neomauretańskim. Pokrywał ją dwuspadowy dach, a elewację zdobiły orientalne motywy dekoracyjne. Na uwagę zasługuje wnętrze, które mogło zachwycać bogactwem form – znajdowały się tam wizerunki Ściany Płaczu, 12 plemion Izraela i grób Racheli. Centralne miejsce zajmowała bima, a na wschodniej ścianie umieszczono aron ha-kodesz. Mieszkańcy określali ją jako „imponującą budowlę” (Białek, 2011). Budynek funkcjonował aż do wybuchu II wojny światowej, kiedy to został

przeorganizowany przez hitlerowców na areszt i magazyn, co doprowadziło do jej dewastacji. Zniszczenia trwały także po zakończeniu okupacji. Także sąsiadujące z synagogą dom rabina i mykwa uległy zniszczeniu, wyburzono je w latach 70. (Adamczyk, 1997). W okresie powojennym podjęto decyzję o adaptacji budynku na potrzeby Wojewódzkiego Archiwum Państwowego (od 1983 r. Archiwum Państwowe). Prace zrealizowano w 1955 roku (Guldon, 2015). Budynek zmienił swój charakter. Styl neomauretański został zastąpiony przez socrealistyczny z elementami klasycystycznymi, a jedynym elementem elewacji nawiązującym do pierwotnej synagogi pozostały arkadowe blendy umiejscowione w attyce. Wnętrze zachowało jednak pierwotny układ sal (Adamczyk, 1997).

Siódмым obiektem na trasie jest drugie muzeum – Muzeum Historii Kielc, które w swojej kolekcji posiada najrozmaitsze judaika, w tym: fragment zwoju Tory, tefilin, Talmud z 1897 roku, modlitewnik, besaminę, szyld zakładu Lejbusia Auerbacha, zawiadomienie Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Kielcach o uroczystym nabożeństwie z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja, kipę wykonaną w zakładzie J. L. Leszcza w Kielcach, afisz Koła Bezpartyjnych Wyborców Żydów, reklamy firm prowadzonych przez żydowskich przedsiębiorców z Kielc, obrazy *Portret cadyka* autorstwa Henryka Czarneckiego, *Portret Herszla Zagajskiego* Zygmunta Menkesa, archiwalne fotografie (m.in. zdjęcia z getta w Kielcach, budynek mykwy z lat 60. XX w.), odznakę Żydowskiej Służby Porządkowej z getta w Kielcach oraz współczesne zdjęcie wnętrza Domu Modlitwy Herszla Zagajskiego w Kielcach.

Ósmym obiektem na trasie jest dawne centrum życia żydowskiego w Kielcach – Plac Bazarowy, a obecnie Plac Wolności. Przez mieszkańców określany był mianem „Bazarów”, ponieważ w 1873 roku Chaskiel Landun z Chęcín ufundował tutaj hale targowe z wybrukowaną nawierzchnią (Urbański, 2002). Obecnie funkcja placu uległa całkowitej zmianie. Współcześnie pełni on funkcje rozrywkowe, mieszkalne i pamiątkowe – ze względu na znajdujący się na nim monumentalny pomnik konny Józefa Piłsudskiego. Z pamiątek po społeczności żydowskiej zachowało się niewiele: dom rodziny Lisów, z której wywodził się Jasek Lis, znany także jako Józef Srebrny – kielecki Żyd i międzynarodowy przestępca, któremu przypisuje się zbrodnie dokonane przez Kubę Rozpruwacza w Londynie; budynek przy ul. Słowackiego 3 – pierwotnie znajdowała się tu druga synagoga, ufundowana przez Herszla Zagajskiego, obecnie przeniesiona na teren cmentarza żydowskiego na Pakoszu. Pozostałością po tym domu modlitwy jest mezuzza w drzwiach kamienicy, czyli jeden z ważniejszych symboli życia religijnego Żydów. Zgodnie z tradycją judaistyczną jest to pojemnik, w którym znajduje się zwinięty pergamin z fragmentem Tory i modlitwy Szema Israel. Pobożny Żyd, wchodząc do budynku, w którym znajduje się mezuzza, powinien jej dotknąć, wypełniając tym samym słowa przekazane przez Boga (Księga Powtórzonego Prawa 6, 4–9 i Księga Powtórzonego Prawa 11, 13–21). Innym elementem stanowiącym pamiątkę po Żydach jest kuczka znajdująca się we wnętrzu dziedzińca, czyli wykusz budowany na święto Sukkot, mający przypominać o trudach Żydów udających się do Ziemi Obiecanej.

Dziewiątym obiektem na szlaku jest restauracja serwująca dania kuchni żydowskiej. Może stanowić dodatkowe uzupełnienie planu zwiedzania, które przybliży podróżnym kulturę żydowską i zachęci do dalszej eksploracji. Lokal znajduje się nieopodal dziesiątego punktu na mapie – Rezerwatu Przyrody „Kadzielnia”. Jest

to rezerwat geologiczny utworzony na terenie dawnego kamieniołomu wapienia, którego właścicielem był m.in. Juda Ehrlich – warszawski bankier, który zmodernizował przedsiębiorstwo. Zakład ten funkcjonował do 1962 roku, kiedy podjęto decyzję o jego zamknięciu ze względu na zanieczyszczenia oraz potrzebę ochrony walorów geologicznych tego miejsca (Maciągowski, 2011). Obecnie jest to wręcz wizytówka miasta. Najatrakcyjniejszym punktem rezerwatu jest Skałka Geologów, na której widoczne są jeszcze ślady działalności górniczej. Wśród innych atrakcji „Kadzielni” dostępnych dla turystów należy wymienić Podziemną Trasę Turystyczną, Amfiteatr, tyrolkę, tarasy widokowe oraz ścieżki edukacyjne.

Ostatnimi punktami na trasie (nr 11) są sąsiadujące ze sobą cmentarz żydowski i dawny dom modlitwy. Dynamiczny rozwój społeczności żydowskiej w XIX wieku na terenie Kielc sprawił, że grzebanie zmarłych w pobliskich Chęcinach stało się kłopotliwe. Postanowiono więc zbudować nowy cmentarz żydowski. W 1868 roku zakupiono grunt na obszarze folwarku na Pakoszu, a w 1870 roku zrealizowano projekt słynnego kieleckiego architekta Franciszka Ksawerego Kowalskiego (www.zabytek.pl). Cmentarz funkcjonował do czasów II wojny światowej, kiedy to w dolinie rzeki Silnicy utworzono tzw. cmentarz gettowy. W czasie okupacji cmentarz na Pakoszu stał się miejscem egzekucji Żydów i Polaków. W miejscu tym zamordowano wszystkich żydowskich lekarzy z Kielc, a w 1943 roku – 45 dzieci w wieku od 15 miesięcy do 15 lat. We wspomnieniach Adama Helfanda odczytać można skalę okrucieństwa, która miała miejsce na cmentarzu na Pakoszu: „Zanim trupy pogrzebano, musieliśmy rozbierać je do naga. Odzież palono, a w popiołach służalcy hitlerowscy szukali złota. Niektórzy z naszych towarzyszy zmuszani byli terrorem i groźbą śmierci do wybijania trupom złotych zębów” (Fąfara, 1983). Po wojnie cmentarz stał się tłem dla jeszcze jednej tragedii. W 1946 roku odbyła się tam ceremonia pogrzebowa osób pogromu kieleckiego, które spoczęły w zbiorowej mogile. W uroczystościach wzięło udział kilka tysięcy osób, w tym przedstawiciele organizacji żydowskich z całego świata, partii politycznych i władz państwowych (www.cmentarze-zydowskie.pl). W kolejnych latach cmentarz popadał w zapomnienie i dopiero w latach 80. XX wieku (staraniem Fundacji Rodziny Nissenbaumów) został ogrodzony i uporządkowany. Obecnie znajduje się tam 250 nagrobków lub fragmentów, wykorzystanych przy budowie pomnika (www.cmentarze-zydowskie.pl). Cmentarz jest dziś odwiedzany przez turystów żydowskich, którzy pragną zobaczyć groby osób, które odegrały ważną rolę w życiu Kielc: Chaima Szmuela Horowitza, prawnika Widzącego z Lublina, cadyka z Chęcín, Moitele Twerskiego, cadyka czarnobylskiego, Oзера Abrahama Rabinowicza, cadyka z Rakowa, Elimelecha Jakuba Rabinowicza, cadyka suchedniowskiego i kieleckiego. Na cmentarzu funkcję memoratywną pełnią również pomniki. Pierwszy to pomnik poświęcony zamordowanym dzieciom w czasie II wojny światowej, na którym znajdują się imiona ofiar oraz inskrypcja: „Tu spoczywają święte prochy naszych 45-ciorga najdroższych niewinnych dzieci, zamordowanych w bestialski sposób przez niemieckich zbrodniarzy dnia 23 maja 1943 r. Najmłodsze 15 miesięcy do 15 lat”. Drugi to zbiorowa mogiła ofiar pogromu kieleckiego, powstała według projektu Marka Cecuły. Na monumencie wyryte zostały nazwiska osób, które poniosły śmierć w 1946 roku, obok zaś umieszczono opis tych zająć. Centralną część pomnika zajmuje sześciometrowa płyta granitowa z gwiazdą Dawida i wyrytą datą pogromu.

W tym też miejscu kończy się szlak. Autor ma nadzieję, że przebyta trasa pozwoli turystom lepiej zapoznać się z dziedzictwem kultury żydowskiej Kielc, ukazując złożoność tej społeczności, jej rolę w rozwoju Kielc oraz tragiczną historię. Podczas wędrowki tym szlakiem zapoznać się można także z innymi atrakcjami Kielc: katedrą, Wojewódzkim Domem Kultury im. Józefa Piłsudskiego (WDK), Rynkiem Głównym, Muzeum Narodowym i innymi.

Podsumowanie

Szlaki kulturowe to współczesny produkt turystyczny, który pełnić może różne funkcje. Przede wszystkim wpływają one na organizację i ułatwienie zwiedzania przez turystów odwiedzających dany obszar. Aby jednak taki szlak mógł powstać, na określonym obszarze występować musi nagromadzenie dóbr kulturowych, jak np. obiekty związane z dziedzictwem kultury żydowskiej. Ślady tej kultury są obecne w wielu miejscowościach Polski, w tym także w Kielcach, co wynika przede wszystkim z uwarunkowań historycznych. Wiele obiektów tego dziedzictwa obecnie nie pełni już swojej pierwotnej funkcji. Współcześnie stają się one atrakcją turystyczną, co daje im szansę na przetrwanie. Obiekty te odgrywają również ważną rolę edukacyjną, przybliżając wiedzę o kulturze żydowskiej, która do wybuchu II wojny światowej była powszechna na ziemiach polskich. W Kielcach do dziedzictwa kultury żydowskiej należą m.in. dawna synagoga, cmentarz oraz miejsca martyrologii. Wiele z nich ma bogatą historię, która również podnosi ich atrakcyjność. Pozytywnym znakiem jest fakt, że przestrzeń, która niegdyś służyła społeczności żydowskiej, jest obecnie zastępowana przez przestrzeń pamiątkową w postaci tablic i pomników. Również to wpływa na podniesienie atrakcyjności tych miejsc. Problemem jednak pozostaje sposób zagospodarowania dziedzictwa żydowskiego. Jest ono różne w wielu przypadkach. W Kielcach obiekty te nie są odpowiednio wykorzystane, a ich potencjał bywa marnowany. Dlatego też celem autora było ukazanie możliwości zagospodarowania dziedzictwa kultury żydowskiej na potrzeby szlaku turystycznego.

Szlak ten uwzględnia najważniejsze obiekty dziedzictwa żydowskiego i pokazuje wpływ Żydów na historię, rozwój i społeczność Kielc. Jego przebieg jest szczególnie korzystny, ponieważ biegnie nieopodal głównych atrakcji miasta, częściowo pokrywając się z głównym, czerwonym szlakiem miejskim. Ten odpowiednio zagospodarowany szlak może być wykorzystywany przez pracowników branży turystycznej, w tym przewodników, lecz też przez turystów indywidualnych. Aby plan ten mógł zostać w pełni zrealizowany, konieczne będzie przeprowadzenie odpowiedniej waloryzacji, analiza stopnia zagospodarowania proponowanego szlaku oraz jego skuteczna promocja.

Literatura

- Arszyński, M. (2007). Idea – pamięć – troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku. *Ochrona zabytków*, 4, 118–120.
- Cohen, N. (2006). Światowy pisarz z kieleckich chasydów. *Teraz*, 4, 8–9.
- Fąfara, E. (1983). *Gehenna ludności żydowskiej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

- Kaczanowski, L. (1984). *Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie*. Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Kamińska, K. (2013). Szlak kulturowy – nowa strategia uobecniania przeszłości. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 27, 319–329.
- Kobyliński, Z. (2001). Dziedzictwo kulturowe: wartość i własność. W: A. Marciniak (red.), *Przeszłość społeczna – próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1141–1158.
- Kobyliński, Z. (2011). Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? *Mazowsze Studia Regionalne*, 15, 25–38.
- Kruczek, Z. (2005). *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*. Kraków: Proksenia.
- Maciągowski, M. (2009). *Ludzie ludziom*. Kielce: Stowarzyszenie im. Jana Karłowicza.
- Maciągowski, M. (2011). *Przewodnik po żydowskich Kielcach. Śladami cieni*. Kraków–Budapeszt: Austeria.
- Małkowska-Bieniek, E. (2009). Polskie judaika jako magnes turystyczny. *Turystyka Kulturowa*, 4, 29–62.
- Meducki, S., Wrona, Z. (1992). *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku*, t. 1. Kielce: Kielce Towarzystwo Naukowe.
- Miller, M. (2012). Pojęcie i rodzaje szlaków turystycznych. W: P. Cybula (red.), *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*. Kraków: PTTK.
- Piotrowski, S. (1949). *Misja Odyla Globocnika. Sprawozdania o wynikach finansowych zagłady Żydów w Polsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Raus, J. (2020). Możliwości rozwoju turystyki w Kielcach. *Zeszyty Studenckiego Ruchu Naukowego UJK*, 29, 95–108.
- Stasiak, A. (2006). Produkt turystyczny – szlak. *Turystyka i Hotelarstwo*, 10, 9–40.
- Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (2014). *Szlaki turystyczne od pomysłu do realizacji*. Warszawa–Łódź: PTTK „Kraj”.
- Szukałak, M. (2007). *Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 1. Łódź: Oficyna Bibliofilów, 20–21.
- Tabiaszewska, U. (2011). *Żydowska przestrzeń miejska współczesnych Kielc*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Urbański, K. (2002). *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc 1789–2000*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Urbański, K. (2007). *Kieleccy Żydzi*. Kraków: Małopolska Oficyna Wydawnicza.
- Urbański, K. (2013). Grabież tzw. majątków bezpańskich należących do Żydów w Kielcach i powiecie kieleckim w okresie okupacji. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*, 14, 222–228.
- Urbański, K., Blumenfeld, R. (1995). *Słownik historii kieleckich Żydów*. Warszawa: Komitet Badań w Warszawie.
- von Rohrscheidt, A.M. (2009). Nowoczesne trasy miejskie jako forma prezentacji historii i kultury oraz oferta turystyczna. W: A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka. Wspólnie zyskać!* Łódź: WSTH, 95–126.
- Ziółkowska-Weiss, K., Chryc, P. (2023). Propozycja autorskiego szlaku kulturowego w Rzymie śladem rywalizacji barokowych geniuszy Gianlorenza Berniniego (1598–1680) i Francesca Borrominiego (1599–1667). *Turystyka Kulturowa*, 4, 167–186.

Dokumenty

Główny Urząd Statystyczny (2024). *Statystyczne Vademecum Samorządowca*, <https://svs.stat.gov.pl/380/55/171> (dostęp: 10.12.2024).

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze (2007). *Instrukcja znakowania szlaków turystycznych*, 4.

Netografia

Bałamut, M., Chojnowska, A (2016). *Ławeczka-rzeźba Jana Karskiego w Krakowie. Protest rodziny*, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,19539400,laweczka-rzeza-jana-karskiego-w-krakowie-protest-rodziny-wideo.html?disable-Redirects=true> (dostęp: 23.10.2024).

Białek, S. (2011). *Historia Kieleckich Żydów*. <http://www.dom-kielce-planty7.pl/historia-kieleckich-zydow/> (dostęp: 16.10.2024).

Bielawski, K., Białek, B. *Kielce – Cmentarz żydowski na Pakoszu*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/kielce.htm> (dostęp: 10.12.2024).

Charakterystyka obiektów kultury materialnej Żydów na obszarze Polski, http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/obiekty.html (dostęp: 16.10.2024).

Guldon, Ł. (2015). *Zarys dziejów Archiwum Państwowego w Kielcach*, <https://www.kielce.ap.gov.pl/p,67,historia-archiwum> (dostęp: 10.12.2024).

Glińska, N. (2014). *Cmentarz żydowski*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/kielce-cmentarz-zydowski> (dostęp: 23.10.2024).

Historia Społeczności. Wirtualny Sztetl, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/399kielce/99-historia-spolecznosci/137460-historia-spolecznosci> (dostęp: 17.10.2024).

Notka biograficzna o autorze: Sebastian Kozubek, absolwent I stopnia studiów licencjackich na kierunku turystyka i rekreacja (spec. turystyka międzynarodowa) na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, w Instytucie Prawa, Ekonomii i Administracji. Od 2023 roku student studiów II stopnia na tym samym kierunku (spec. zarządzanie w turystyce) w Instytucie Zarządzania i Spraw Społecznych, w Katedrze Turystyki i Badań Regionalnych. Obronił pracę licencjacką na temat „Dziedzictwo kultury żydowskiej jako walor turystyczny Kielc”. Główne zainteresowania naukowe: turystyka kulturowa, zrównoważony rozwój w aspekcie turystyki, turystyka miejska oraz turystyka w basenie Morza Śródziemnego.

Biographical note of the author: Sebastian Kozubek, a graduate of the bachelor's program in Tourism and Recreation (specialization: International Tourism) at the University of the Commission for National Education in Cracow, Institute of Law, Economics, and Administration. Since 2023, he has been pursuing a master's degree in the same field (specialization: Management in Tourism) at the Institute of Management and Social Affairs, Department of Tourism and Regional Research. He defended his bachelor's thesis on "Jewish Cultural Heritage as a Tourist Asset of Kielce". His main research interests include cultural tourism, sustainable tourism development, urban tourism, and tourism in the Mediterranean region. e-mail: sebastian.kozubek@student.up.krakow.pl

